

УДК. 81.0

Бакирова Г.К.

Фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти

Мухидин кызы Н.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЫСТЫРЫНДЫ СҮЙЛӨМДӨР

Аннотация. Макалада турмуштагы ар кандай түшүнүктөрдүн, көрүнүштөрдүн, маалыматтардын кеңейишине байланыштуу жаңыча түзүлүштөгү, түрдөгү пикир алышуу каражаттарынын колдонулушу, ал аркылуу сүйлөм курулушунун татаалдашуу шарттары жөнүндө сөз болот. Тилдеги татаалдашкан сүйлөмдөрдүн бир түрү катары кыстырынды сүйлөмдөрдүн жана конструкциялардын синтаксистик көрүнүш катары жазма адабий тилге таандык категория экендиги, алардын мааниси, түзүлүшү, интонациясы, сүйлөм ичинде аткарган кызматы, алган орду жана колдонулушу белгиленет. Кыстырынды сүйлөмдөрдүн тилдик табиятына байланыштуу маселелер тиешелүү мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр. Тилдеги жаңы түшүнүктөр, сүйлөм, сүйлөмдүн тутуму, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби, кошумча маани, кыстырынды конструкция, кыстырынды сүйлөм

Бакирова Г.К.

Канд. фил. наук, доцент Жалал-Абадского государственного университета им. Б.Осмонова

Мухидин кызы Н.

магистрант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова

ВСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматривается использование средств коммуникации новой структуры и формы в связи с расширением различных жизненных понятий, явлений, информации, а также условия усложнения построения предложений посредством этих средств. Подчеркивается, что сложные предложения в языке, в частности вставные предложения и конструкции, являются категорией, принадлежащей письменному литературному языку как синтаксическое явление, определяется их значение, структура, интонация, функция в предложении, место и употребление. Вопросы, связанные с языковой природой вставных предложений, анализируются на основе соответствующих примеров.

Ключевые слова. Новые понятия в языке, предложение, структура предложения, порядок расположения членов предложения, дополнительное значение, вставная конструкция, вставное предложение.

Bakirova G.K.

Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

Muhidin kyzy N.

graduate student Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

SHORTENED SENTENCES IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Annotation. *The article examines the use of communication tools with new structures and forms in the context of expanding life concepts, phenomena, and information, as well as the conditions that complicate sentence construction through these means. It is emphasized that complex sentences in language - specifically parenthetical sentences and constructions - are categories belonging to the written literary language as a syntactic phenomenon. The study defines their meaning, structure, intonation, function within the sentence, placement, and usage. Issues related to the linguistic nature of parenthetical sentences are analyzed based on relevant examples.*

Key words. *New linguistic concepts, sentence, sentence structure, word order, additional meaning, parenthetical construction, parenthetical sentence.*

Турмушта кездешүүчү ар кандай түшүнүктөрдүн, көрүнүштөрдүн, маалыматтардын көбөйүшү адамдардын дүйнөгө болгон көз карашын кеңейтип, ага байланыштуу пикир алышуу каражаттарынын жаңыча түзүлүшү, түрлөрү менен кошо тилде жаңы түшүнүктөр, көрүнүштөр пайда болот. Мындай түшүнүктөрдү баяндоо үчүн тилде жаңы тизмектер колдонулуп, сүйлөмдөрдүн курулушу татаалдашат. Тилдеги мына ошондой курулушу татаалдашкан сүйлөмдөрдүн бир түрү – кыстырынды сүйлөмдөр.

Кыргыз тил илиминде кыстырынды сүйлөмдөрдүн табияты жөнүндө тилчи Т.Нуруевдин [4] эмгегинен башка илимий пикирлер сейрек кездешет. 1986-жылы жарык көргөн грамматикада [1:321-322] мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү «кошумча кыстырынды конструкция» деген термин менен сунушталган. Анда: “Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда кошумча кыстырынды конструкциялар колдонулуп, алар жеке алынган сөздөрдөн, сөз тизмектеринен же бүтүндөй сүйлөмдөн турат”. Профессор А.Жапаров [2:318] аларды “кыстырынды сүйлөм” деп атап, багыныңкы жана тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөрдүн ортосуна кыстырылып айтыларын билдирсе, тилчи-окумуштуу А.Иманов [3:244-245] аларды “кошумча кыстырынды конструкция” деген аталышта берип, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда колдонулуп, өзү катышкан сүйлөмгө кошумча маалымат, оңдоо, түзөтүү, толуктоо киргизерин белгилеген. Ал эми Т.Нуруев [4:172] “кыстырынды мүчө, түрмөк, сүйлөм” деген түшүнүктөрдүн бардыгын жалпылап, “кыстырындылар” деп атап, “алар кандай структурада келбесин, жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаалдаштырат”-деген пикирин айткан.

Кыргыз тилинин синтаксис бөлүмүндө кыстырынды сүйлөм жөнүндөгү маселеге атайын саат бөлүнүп, кеңири окутулбайт. Ошондуктан алардын сүйлөм тутумундагы маанилик-структуралык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кыла турган маселелердин арбын экендигин эске алуу менен, ал маселе макаланын темасы катары тандалып алынды.

Демек, кыстырынды сүйлөмдөр өзү кошо катышкан сүйлөмгө кошумча маалымат, кабар, оңдоп-түзөтүү, тактоо, толуктоо маанилерин киргизет. Алардын курамын түзгөн тилдик каражаттар жаңы түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдүн жыйындысынан туруп, ал сүйлөмдө жөн гана атоо милдетин аткарган сөз айкашы болбойт. Кыстырынды сүйлөмдөр табияты боюнча жалпы сүйлөмдөн же андагы тиешелүү сөздөрдөн интонациялык жактан бөлүнүп айтылган кадимки сүйлөм же сүйлөмдүн бир мүчөсү болуп эсептелет [5:122-123]. Алар жарым кашаага алынып жазылуу менен, өзү кыстырылып, жанынан орун алган сүйлөмдөн бөлүнүп колдонулбайт.

Сүйлөмдө кыстырынды мүчөлөрдүн кызматынын кеңейиши кыргыз жазма адабий тили калыптанган мезгилден баштап өнүгө баштагандыгы байкалат. Алардын кыргыз адабий тилинде колдонулушунда орус тилинин тийгизген таасири чоң. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр тилдеги функционалдык стилдердин ичинен көркөм, илимий жана иштиктүү стилдерде басымдуу колдонулат. Мисалы: Аалым (кээде аалым формасында да айтыла берет) – окумуштуу, билимдүү адам. Мында турмушта реалдуу жашап, мурда белгилүү же белгисиз болгон билимдүү адам жөнүндө кашаага алынган кыстырынды сүйлөм аалым сөзүнүн маанисин толуктоо максатында колдонулат.

Сүйлөмдүн кыстырынды мүчөлөрү өз алдынча маанилик жактан да, аткарган кызматы боюнча

да бир топ өзгөчөлүктөргө ээ. Ал сүйлөмдөгү чындык менен байланышкан ар кандай мазмундагы ойдун өзгөчөлүгүнө ылайык тандалып уюшулган сүйлөмдүк маани менен мүнөздөлөт. Башкача айтканда, сүйлөмдүн жалпы маанисине ар кандай мазмундагы жана тематикадагы кошумча маанилердин киргизилиши кыстырынды сүйлөмдүн сүйлөмгө кошо камтылышын талап кылат.

Кыстырынды сүйлөмдөр ошол сүйлөмдүн тутумундагы башка сүйлөмгө же бир сүйлөм мүчөсүнө таандык болуп, жалпы сүйлөм ичинен алган орду ар түрдүүчө болот. Алар бирде сүйлөмдүн ортосуна кыстырылып айтылса, бирде сүйлөмдүн аяк жагынан орун алат. Эгерде кыстырынды сүйлөм сүйлөм ичиндеги бир эле сөздүн маанисин тактоо, чечмелөө максатында колдонулса, ошол чечмеленген сөздөн кийин, башкача айтканда, сүйлөмдүн ортосунан орун алат. Мисалы: Алар Көк-Белдин (Ак-Суу өрөөнүндө ушундай жайлоо бар) салкын төрүнө жеткиси, ысыктан баш калкалагысы келген. Мисалда кашаага алынган кыстырынды сүйлөм өзүнөн мурунку Көк-Белдин деген сөздүн маанисин тактап жаткандыктан, ошол сөздөн кийин, сүйлөмдүн ортосунан орун алат.

Эгерде кыстырынды сүйлөм өзү катышкан сүйлөмдүн жалпы мазмунуна кошумча маалыматтарды киргизе алса, анда ошол сүйлөмдүн аягынан орун алат. Мисалы: Үкөй экөөбүз ынак болуп кетсек керек, алар кайра көчкөнү жатканда, Үкөй экөөбүздүн жашырын ыйлаганыбызды көрүп коюшса керек (анда ата-энелерибиз тирүү болчу). Мында кашаага алынган кыстырынды сүйлөм өзүнөн мурунку сүйлөмдүн жалпы мазмунуна кошумча киргизип жаткандыктан, сүйлөмдүн аягынан орун алат.

Кыргыз тилинде колдонулуучу кыстырынды сүйлөмдөр синтаксистик мааниси жагынан да ар түрдүү. Сүйлөмдөгү башка кыстырынды мүчөлөрдөн айырмаланып, кыстырынды сүйлөмдөр тутумунда баш жана айкындооч мүчөлөрү бар жөнөкөй сүйлөмдүк түзүлүштө болот. Анын сүйлөмдөгү кызматы айтылуучу негизги ойду, ага байланыштуу болгон учурду чечмелеп түшүндүрүү болуп саналат.

Кыстырынды сүйлөмдөр тематикалык жактан да ар түрдүү болот. Маселен, айтылуу максатына жараша ийгиликке жетишкендиктин себебин түшүндүрөт. Мисалы: Азыр биздин мүмкүнчүлүктөр кеңейген кезде (анткени өндүрүлгөн продукциялар өлкөдөн тышкары да чыгарыла баштаган), кайра бизге бут тосуулар көбөйүп жатат.

Сүйлөмдүн тутумунда каратма сөздөр катышкан учурда, кыстырынды сүйлөмдөр сүйлөөчүнүн экинчи тарапка болгон мамилесин билдирүү кызматын аткарат. Мисалы: Жолдоштор! Бул бала экөөбүз, (ал мен тарапка кол жаңсап койду) силердин ишкананы он беш күндөн бери текшерип чыктык.

Сүйлөмдүн кыстырынды мүчөлөрү жогорудагыдай дайыма эле толук сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ болбой, айрым алынган сөз же сөз тизмектеринен да түзүлүп, алар кыстырынды мүчөлөр деп аталат. Мисалы: Көбүнесе аш тараганда (мына ошолордон калып), арак ичкендерди бүт жыйып кетишчү. Мында кашаага алынган кыстырынды мүчө сүйлөмдөгү «көбүнесе аш тараганда» деген мезгил бышыктоочко таандык болуп, окуянын болгон учурун тактоо менен бирге анын кандай болорунан да кабар берет. Эгерде бул сүйлөм кыстырынды мүчөсүз колдонулса, анын мааниси мурунку сүйлөмдүн маанисине караганда тарыйт. Салыштырып көрөлү: Көбүнесе аш тараганда арак ичкендерди бүт жыйып кетишчү. Мында окуянын болгон мезгили жөнүндө гана сөз болот. Ал эми сүйлөмдө окуянын башталган мезгилин тактоо максатында колдонулганда, кыстырынды мүчө өзү кыстырылып турган сүйлөмдөгү ээге тиешелүү болуп, анын маанисин тактоо кызматын аткарат.

Мисалы: Нарындын эң катуу аккан тилкесине (Токтогул ГЭСинен кийин) Күрпсай ГЭСи курулуп жатат. Мында Токтогул ГЭСинен кийин деген кыстырынды мүчө мезгил бышыктоочтук милдетти аткарып, ал сүйлөмдөгү Күрпсай ГЭСи деген ээнин маанисине тактоо киргизип, курулуш башталган учур жөнүндө маалымат берет. Мындай түзүлүштөгү кыстырынды мүчөнүн структурасы ачык-айкын болот, анткени ал мезгилдик маанидеги сөздөрдүн кайсынысынан болсун жасала берет.

Сүйлөм ичиндеги кыстырынды мүчөлөр айтылуучу ойду күчөтүү, чечмелөө маанилерин да берет. Мисалы, Күрпсай ГЭСинин курулушу Кара-Көлдөн ылдый (ат чабым алыстыкта болуп) жумушчулар барып-келип иштөө шартында курулган. Мында сүйлөмдүн кашаага алынган кыстырынды мүчөсү бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз тизмектеринин маанисин күчөтүп көрсөтүү үчүн колдонулат.

Кыстырынды сүйлөмдөр аркылуу сүйлөмдөгү айтылуучу ойду чечмелөө, күчөтүү мааниси зат атооч менен бетер бөлүкчөсүнүн айкашылы менен да уюшулат. Мисалы: Тим эле башымдан ылдый алтын куюп ийсе да, ушунуку өтүп жүрөт (алып алган аялынан бетер). Ошондой эле күчөтүү мааниси модалдык сөздөрдүн катышуусу менен уюшулган кыстырынды мүчөлөр аркылуу да берилет. Мисалы: Мөгдөп калган чагында ошончо жерден тоонун башына чыгып, (болгондо да караңгыда) анча эмне күч келди жарыктык кишиге?

Кыргыз тилинин материалдарында бир өңчөй кыстырынды мүчөлөр да колдонулат. Мисалы: Курулуштун өзүндө (жумушчулар шаарчасы, ири өнөр жайлар жок шартта) ГЭС куруунун бардык жагы эсептелген. Мында кашаага алынган кыстырынды мүчө жумушчулар шаарчасы, ири өнөр жайлар деген бир өңчөй мүчөлүү сөздөрдөн турат.

Сүйлөмдө кыстырынды мүчө катары колдонулган жыйындылар ар түрдүү сөз түрмөктөрүнөн да жасалат. Маселен, чакчыл түрмөктөрдөн жасалган кыстырынды мүчө сүйлөмдүн тутумунда ар кайсы жерден орун алып, сүйлөмдүк маанини пайда кылып турган ойго же анын бир бөлүгүнө карата автордун түшүндүрмөсүн билдирет. Мисалы: Күз ортолоп калганда, Айдаркул Мусакундун ашын күтпөй, ак кирпичтен күмбөз салдырды (оң бурчунан өзүнө орун калтырып). Мындагы оң бурчунан өзүнө орун калтырып деген чакчыл түрмөктөн жасалган бышыктоочтук кыстырынды мүчө сүйлөмдүн аягына келип, автордук түшүндүрмөнү билдирет. Бул кыстырынды мүчө аталган сүйлөмдөгү толуктооч (кирпичтен) менен ээнин (күмбөз) ортосунда да жайгаша алат. Салыштырып көрөлү: Мусакундун ашын күтпөй, ак кирпичтен (оң бурчунан өзүнө орун калтырып) күмбөз салдырды. Же сүйлөмдөгү бышыктооч менен толуктоочтун ортосуна да жайгашса болот.

Мисалы: Мусакундун ашын күтпөй (оң бурчунан өзүнө орун калтырып) ак кирпичтен күмбөз салдырды. Келтирилген мисалдарда кыстырынды мүчөнүн алган ордунун өзгөргөндүгүнө карабастан, аларда эч кандай стилдик мүчүлүштүктөр байкалбайт, анткени аталган кыстырынды мүчө сүйлөмдө ушул сүйлөм мүчөлөрүнө таандык. Бул сыяктуу чакчыл түрмөктөн жасалган кыстырынды мүчөлөр сүйлөмдөгү негизги ойго карата автордун кошумча түшүндүрмөсүн берүүдө эң ийкемдүү колдонулуучу синтаксистик каражат болуп эсептелет.

Демек, сүйлөмдүн тутумунда колдонулуучу кыстырынды мүчөлөр жана сүйлөмдөр андагы негизги ойго кошумча түшүнүк, түшүндүрмө берүү максатында катышып, ошол сүйлөмдүн жалпы түзүлүшүн татаалдаштырат. Кыргыз адабий тилинде сүйлөм тутумунда колдонулуп, анын жалпы түзүлүшүн татаалдаштырып турган, андагы айтылуучу ойго ар кандай кошумча маанилерди киргизүүчү кыстырынды каражаттардын колдонулушу тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн өнүгүп-өзгөрүшүнүн негизги көрүнүшү болуп саналат. Кыстырынды мүчөлөрдүн табиятын терең өздөштүрүү менен, оозеки кепте аларды сүйлөмдөн алган ордуна карай туура жайгаштырып колдонуу ойду так-таамай, түшүнүктүү, жеткиликтүү берүүдө орчундуу кызмат аткаrsa, жазуу кебинде алардын жазылышына, тыныш белгилерине көңүл буруунун сабаттуулук үчүн мааниси чоң.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили (коллектив).-Ф.: Мектеп, 1986. – 352 б.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси.-Ф.: Мектеп, 1979. – 324 б.
3. Иманов А. Кыргыз тили.-Ф.: Мектеп, 1990. – 352 б.
4. Нуруев Т. Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн семантика-грамматикалык түзүлүшү.-Ош, 2007. – 208 б.
5. Тойчубекова Б., Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин синтаксистик структурасынын совет доорунда өзгөрүшү.-Ф.: Илим, 1987. – 179 б.

Авторлор жөнүндө маалымат

Бакирова Гүлжан Коккозовна – фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0777430543. guljan.b.k@mail.ru

Мухидин кызы Нуркан – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0708538757. nurkanmuhidinova@gmail.com